

צאת הכוכבים: הזמן הנכון לקריאת שמע של ערבית¹

עורך: הרב מרדכי גנוט.

בהשתתפות: הרב אהרן אליהו פלדמן, הרב ישראל טננהויז, הרב מאיר מנחם פערל

אחת מרמ"ח מצוות עשה היא מצות קריאת שמע בבקר ובערב, שנאמר "שמע ישראל... ודברת במ... ובשכבך ובקומך" (ספר המצוות לרמב"ם, עשין י'; ספר החינוך פר' ואתחנן, מצוה ת"כ, סמ"ג עשין ח"י, סמ"ק ק"ד, טור או"ח סי' ס"א), וכל העובר על כך ולא קרא קריאת שמע בכל יום ובכל לילה בזמנה שקבעו לה חכמים, ביטל עשה זה (ספר החינוך).

כל ילד יודע על-פה את המשנה הראשונה של ששת סדרי המשנה: מאימתי קורין את שמע בערבין? משעה שהכהנים נכנסין לאכול בתרומתן (ברכות א, ב), והיינו צאת-הכוכבים (רש"י ורי"ף). קראה תוך בין-השמשות, שהוא ספק-יום ספק-לילה, חוזר וקורא אותה (ירוש' ברכות א, א).

לא נעיין כאן במחלוקת רש"י ורי"ת בתחילת מס' ברכות, הידועה בודאי גם היא, לכל בר בי-רב. נעדיף להביא הנה את דברי הטור (או"ח סי' רל"ה) בשם ר"י, המסנגר על המנהג הרווח בימים ההמה להקדים לקרותה בבית הכנסת מבעוד יום "כי לענין תפלה הקלו, וגם מתוך הדוחק נהגו כן, לפי שהציבור מתקבצים לתפילת המנחה, ואילו לא היו קורין שמע ומתפללין תפילת הערב עד צאת הכוכבים היה כל אחד הולך לביתו והיה טורח עליהם להתקבץ אחר כך ולא היו מתפללים בציבור, ולפיכך נהגו כן... אף על גב דלכתחילה אין לקרותה קודם צאת הכוכבים כסתמא דמתניתין. ומכל מקום גם לפירוש ר"י אין למהר לקרותה כל-כך מבעוד יום קודם צאת הכוכבים...".

1. נדפס בלוח "דבר בעתו" ה'תשנ"ז (עמ' קג-קל), וכעת מובאים הדברים בתוספת נופך.

עוד מביא הטור: שאלו לרבנו האי, צבור שמקדימין לקרות ולהתפלל קודם צאת הכוכבים איזה עדיף, לצלויי בהדייהו ולהניח ק"ש עד צאת הכוכבים או להמתין עד צאת הכוכבים ולהתפלל ביחיד כדי שיסמוך גאולה לתפילה? והשיב: מוטב שיתפלל עמהם כדי שיתפלל בציבור, אם הוא מפלג-המנחה ולמעלה, וימתין לקרות שמע עד זמנה... עד כאן (וכ"ה בתשו' הגאונים, חמדה גנוזה סי' ק"ג, אוצה"ג ברכות סי' א'). גם הב"י (בסו"ס רלו) פסק שיש לנהוג כך, והחרה-החזיק אחריו הרמ"א ב"דרכי משה". והב"י מעיד כאן על אתר "דלא מחזי כלל כיוהרא מה שקורא אחר צאת הכוכבים כי לדעת כמה גדולים לא יצא ידי-חובתו בקריאת בית-הכנסת".

שיטה קיצונית מצאתי בשו"ת ר' משה פרובינצאלו, א, יא (מכון ירושלם, תשמ"ט): זמן ק"ש של ערבית, של חובה, הוא מן הכתוב "בשכבך" בזמן שבני-אדם שוכבים והוא לילה, אי אפשר להקדימה לעולם ליציאת ג' כוכבים בינונים, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים (והוא מפריד כאן בהפרדה גמורה בינה לבין) ... תפילת הערב, גם היא זמנה האמיתי מתחילת הלילה, אלא מפני שהיא רשות אין מדקדקין בזמנה... כל מי שמתפלל ביום עם הציבור... יפה הוא עושה. ובלבד שיחזור ויקרא ק"ש בברכותיה לשם חובה אחר צאת הכוכבים, לא זולת... וכן אני נוהג". ועיין שם בהערות המגיה.

לא נכביר במילין. נתבונן נא אך בשתי תשובות של גאונים, אריות שבחבורה, כיצד חרדו לקיים מצות ק"ש בזמנה. הן מופיעות ב"תשובות הגאונים החדשות" (ירושלם תשנ"ה) סי' צ"ג וסי' ק"ח.

(צג) ושאלתון, ציבורא דמצלו תפילת ערבית וקארו קריית שמע קודם צאת הכוכבים ולא יכיל אינש לעיכובינהון ולא לאחורינהון, דבעוונות, כמה קהילות אקלו על נפשיהון בכך ומצלו לפני צאת הכוכבים². אי זה עדיף,

2. הביטויים מזכירים את מחאות הסרק כנגד "מניני תרח" למיניהם (האמת היא ש"מניני תרח" מניני טרום-שחרית המה, כפי שכינום כך בארצות הגולה, כ"מתייחסים" לתרח אבי

ליצלי איניש בהדי ציבורא שמנה עשרה משום "ברב-עם הדרת מלך" (משלי יד, כח) ושבוק קריאת שמע וברכות שלפניה ושלאחריה עד צאת הכוכבים, או לעיכובי עד צאת הכוכבים, ומתפלל ביחיד, דסמיך גאולה לתפילה כדר' יוחנן (ברכות ד:).

תשובה: הכין חזינא דבארץ ישראל הכין קא עבדינן. מצלו תפלה של ערבית בהדין צבורא, ובתר הכי, לזמן קריאת שמע, קארו עם הברכות שלפניה ושלאחריה, ולא איכפת להון למיסמך גאולה לתפלה דערבית. ואנחנא הכין חזינא דק"ש בעונתה טפי עדיף, וסימן לדבר צאת הכוכבים דאורייתא וטפי עדיפא מלמיסמך גאולה לתפילה היכא דלא אפשר. ואי חזי איניש לצלויי ראשונה בהדי ציבורא רשות ושניה חובה, שפיר דמי.

(קח) וששאלתם, מהו להתפלל ערבית קודם ראיית שלושה כוכבים, ומי שקורא ק"ש ומתפלל קודם לכן, יוצא ידי-חובתו או לא?

תשובה: אסור לקרות קריאת שמע של ערבית עד שייראו שלשה כוכבים, שכאן אמרו חכמים (ברכות ב:) סימן לדבר צאת הכוכבים. והא דאמר רב נחמן אמר שמואל (שם כז:) מתפלל אדם של שבת בערב שבת תפילה בלבד קאמר, אבל קריאת שמע עד צאת הכוכבים.

הרי שהללו הבדילו נמרצות בין תפלה, אותה אפשר להתפלל מבעוד יום, לבין ק"ש, אותה קוראים (לצאת ידי חובה!) רק משחשכה.

אחי, ראה גם ראה מה שכתב ב"דגול מרבבה" (ר"ס רצג) על מה שפסק בשו"ע (רצג, ב) "צריך להזהר מלעשות מלאכה עד שייראו ג' כוכבים קטנים

ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים: הנה זה פשוט דג' כוכבים בינונים³ אף שאינם רצופים הוא ודאי לילה, והא דבעינן הכא רצופים, היינו להוסיף מחול על הקדש, כמבואר כאן בב"י בשם ירושלמי. וא"כ נ"ל דכוונתו שאם רואה שלשה (כוכבים) רצופים רשאי לעשות מלאכה מיד, דודאי כבר הוא מעט תוספת מחול על הקדש, אבל ברואה ג' כוכבים שאינם רצופים אינו רשאי לעשות מלאכה מיד, דאף שבודאי הוא לילה, מ"מ צריך להוסיף מחול על הקדש, אבל כשרואה ג' כוכבים שאינם רצופים וממתין מעט אחר כך רשאי לעשות מלאכה שהרי הוסיף אותו מעט זמן שהמתין. ושיעור תוספת זו אין לו שיעור, כמבואר לעיל סי' רסא. כנלע"ד. עכ"ל.

אתה הראית, איפוא, לדעת שזמן ג' כוכבים קטנים הוא כזמן ג' כוכבים קטנים רצופים, ואין ביניהם אלא דקות ספורות, ולא כטעות העולם שזמן קריאת שמע של ערבית (קרי: ג' כוכבים קטנים) מוקדם הרבה לזמן מוצאי שבת⁴ (קרי: ג' כוכבים קטנים רצופים). עד לזמן לא-כביר ראינו במוצאי שבתות נשים צדקניות מביטות נוכח פני רקיע לדעת אם נראים שלשה כוכבים קטנים רצופים אם עדיין לא, ולא התבוננו בשעון. גם זמן קריאת שמע הוא ב"צאת הכוכבים", ומאן ספין ומאן רקיע דלא למחמי פני רקיע???

לית מאן דפליג שארחות יום-יום נשתנו מאז הזמנים ההמה. אם לפני מאות בשנים הקדימו להתפלל כדי להרוויח שעת אור, וכשהשתררה החשכה על פני היקום, כלתה רגל מן השוק כחצי שעה אחר צאת הכוכבים (שבת כא:), הרי בזמננו, שלילה כיום יאיר, וחשכה כאורה, מה בצע בהקדמת תפילת ערבית לחטפה ולתכפה אל תפילת המנחה שהתפללנו זה עתה (ועוד אחר פלג המנחה)? ועוד: אם לפני מאות בשנים, ידעו הכל כי בשובם הביתה לעתותי-ערב לאכול פת-ערבית, עליהם עוד לקרוא קריאת שמע (על המיטה)

3. רבים העירו שצ"ל קטנים. ואולי כוונתו מדינא, כלומר ל"בינונים" המקוריים. ראה להלן בחוות דעת הרב פרל והרב טננהויז.

על שלש פרשיותיה, לפי שלא קראוה כהלכתה בעתה ובזמנה, מי יערוב לנו בזמננו, שמהלך החיים נמשך גם משחשכה, ושאון העסקים אינו דועך עד חצות הלילה, שנזכור לקרוא קריאת שמע כהלכתה על שלש פרשיותיה בזמנה!!! במוצאי תעניות הובאה להלן הערה נמרצה הדנה בנושא, ומצביעה על שגגת "העולם" להחשיב "זמן מוצאי תענית" שהוא בזמן היראות "שלשה כוכבים בינונים" כ"זמן קריאת שמע" שהוא זמן היראות "שלשה כוכבים קטנים". ראה בסוף המאמר.

לפניכם חוות-דעת בנידון, פרי עטם של תלמידי חכמים מופלגים שנכנסו לעבי הקורה של הנושא, ולא עוד אלא שהצליחו לסדר לוחות זמנים מתוקנים ומשופרים ל"צאת הכוכבים" - בזמן קריאת שמע של ערבית, לראשונה בלוחות השנה, הידועים בזמננו.

יושבי על-מדין, הדור אתם ראו, בינו נא ובחנו הדברים בשום-שכל. פתחו פנקסיכם, וידיכם רושמות הערות והשגות אם ישנן. אדרבה, יתבררו נא ויתלבנו הדברים, יבואו נא בכור המבחן לראות אם כנים הם, אם טעונים שיפור. חוות-דעתכם דרושה גם כדי לקבוע איזו שיטה נראית לכם: צאת-הכוכבים של שיעור $8^{\circ}1'$ או של $7^{\circ}5'$ (מקום הימצאות השמש מתחת לאופק).

להלן חוות-דעתו של הרב אהרן אליהו פלדמן, בני-ברק.

בברכות (ב.) שנינו: מאימתי קורין את שמע בערבין, משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן. ובגמ' (שם) מוסבר דכהנים קא אכלי תרומה משעת צאת הכוכבים.

בגמ' (שבת לה:) למדנו: לא גדולים הנראים ביום, ולא כוכבים קטנים שאינם נראים אלא בלילה, אלא בינונים. וכן נפסק בשו"ע (או"ח תקס"ב ס"א) לגבי תענית, דבעינן ג' כוכבים בינונים.

גם לענין תינוק שנולד בין השמשות בערב שבת, נפסק בשו"ע יו"ד (רסב, ו): אם לאלתר כשהוציא הולד ראשו... נראו ג' כוכבים בינונים, יש לסמוך עליהם שהוא לילה, אפילו הוא למחר שבת. עכ"ל.

ובשו"ע או"ח (סי' רלה סעיף א) נפסק: זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים. המג"א והט"ז כתבו שמן הדין די בבינונים, אלא לפי שאיננו בקיאים לדעת מה הם הבינונים, צריך ליזהר שלא לקרוא קריאת שמע עד שייראו הקטנים.

מקור שיטת הפוסקים הללו הוא בדברי רבנו יונה לברכות (ב.), וז"ל:

והא דאמרינן דמצאת הכוכבים ואילך הוא לילה, דוקא ג' כוכבים בינונים, אבל פחות לא הוי לילה, דהכי אמרינן במס' שבת (לה:) כוכב אחד - יום, שנים - בין-השמשות, שלשה - לילה, ואמרינן עלה, לא כוכבים גדולים הנראים ביום ולא כוכבים קטנים הנראים בלילה, אלא בינונים. וכיון שכן ואין הכל בקיאים בין בינונים לקטנים, צריך ליזהר (שלא לקרוא קריאת שמע) עד שייראו הקטנים. וכן במוצ"ש צריך ליזהר שלא לעשות שום מלאכה עד שייראו ג' כוכבים קטנים. עכ"ל.

ובט"ז (שם) הקשה, למה בזמן מוצאי תענית פסק הרמ"א (או"ח תקסב, א) שדי בנינונים, ותירץ שבתענית לא הטריחו כל כך.

בפמ"ג (במשב"ז רלה אות א') מסביר את שיטת רבנו יונה הנ"ל, שבאמת אנו בקיאים בנינונים, ואיננו חוששים שיבואו להחליפם בגדולים. וז"ל:

"דבשבת (לה:): [איתא] לא גדולים הנראים ביום ולא קטנים שאין נראים אלא בלילה, אלא בנינונים. ומשמע כוכב קטן אף ב' או ג' (אולי צ"ל: אפי' א') אין נראים אלא בלילה. ולזה אמר דבעינן ג' קטנים - משום סייג, דאי ג' בנינונים, יבואו לטעות בב' [בנינונים] ויאמרו [שהם] קטנים, וספק תורה לחומרא, הלכך עשו [סייג] דוקא ג' קטנים. ואתי שפיר [ד]בתענית לא הטריחו [לחכות לג' קטנים, מכיון שאנו בקיאים בנינונים], משא"כ אי אין [אנו] בקיאים בין גדולים לבנינונים, ראוי להחמיר בתענית ג"כ אף דרבנן א"א ספיקא לקולא בחסרון חכמה, אלא בקיאים [ב]בנינונים, ובדבר תורה עשו סייג ולא התם...". עכ"ל.

וב"יד הקטנה" על הרמב"ם (בספר אהבה הל' מילה, במנחת עני שם, ס"ק י"ג) מקשה למה גבי ק"ש צריכים כוכבים קטנים לפי שאיננו בקיאים, ולגבי ברית בשבת מקילים בנינונים, ומיישב, כי באמת ג' כוכבים בנינונים ודאי הוי לילה לכל דבר, אלא דבק"ש החמירו בה, כי מאי איכפת לן להחמיר ולהמתין עוד קצת. אבל לגבי מילה אם נחמיר בזה, שהוא באמת לילה גמור מן הדין ולהסתפק בה, יצא הדבר לתקלה כי נדחה אותו ליום שאחר השבת.

לגבי שבת נפסק (בסי' רצ"ג ס"ב) שבמוצ"ש צריך להמתין עד שייראו ג' כוכבים קטנים ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים. והפוסקים שם מבארים, שצריך דווקא קטנים לפי שאיננו בקיאים בנינונים, (כנ"ל), ורצופים בעינן משום תוספת שבת.

בשערי תשובה (רלה ס"ק א') כתב דלענין קריאת שמע לא בעינן ג' כוכבים רצופים, אלא אפי' מפוזרין מהני.

היוצא לנו מכל הנ"ל שיש ג' זמנים בצאת ג' כוכבים:

א. ג' כוכבים בינונים לענין מוצאי תענית, ולענין תינוק הנולד בעש"ק בין השמשות, והוא זמן סוף בין השמשות לכמה דינים שמקילים בזמן בין השמשות, כגון מי שלא התפלל מנחה או שלא אכל סעודה שלישית בשבת, וכדומה.

ב. ג' כוכבים קטנים לענין זמן קריאת שמע.

ג. ג' כוכבים קטנים רצופים לענין זמן מוצאי שבת.

נשאר לנו לבאר מתי הם שלשת הזמנים הנ"ל.

לכאורה לפי המבואר בגמ' (שבת לד:) יש לנו זמן מוגדר היטב, שהרי מצינו שתי הגדרות ברורות: (א) בין השמשות מתחיל משתשקע החמה ונמשך עד צאת הכוכבים. (ב) משך זמן בין השמשות זה הוא כשיעור מהלך אדם בינוני שלשת רבעי מיל. מכאן שזמן יציאת ג' כוכבים בינונים, הוא בתום שיעור ג' רבעי מיל, דהיינו 13.5 דקות אחרי שקיעת החמה (לשיטת הפוסקים שזמן הליכת מיל הוא 18 דקות. ולשיטת הפוסקים שמיל הוא 22.5 דקות, הזמן הוא קרוב ל- 17 דקות או לכל היותר 18 דקות, לפוסקים שזמן הליכת מיל הוא 24 דקות).

אבל זמן זה עדיין אינו מספיק מכמה סיבות:

א) מבואר בגמ' (שבת לה.) שלאחר שנגמר שיעור בין-השמשות דר' יהודה, שהוא ג' רבעי מיל הנ"ל מתחיל שיעור בין-השמשות דר' יוסי, שהוא כהרף עין. ומשמע שם בגמ' שזמן ג' כוכבים בינונים הוא גם לשיטת ר' יוסי.

והרי הלכה כר' יוסי לחומרא, וע"כ זמן בין השמשות דר' יוסי מאוחר מג' רבעי מיל. וכמה זמן מתחיל בין-השמשות דר' יוסי אחרי בין-השמשות דר' יהודה? הדבר תלוי בשני תירוצים בתוס' (שם לה: ד"ה אלא). לתי' אחד אינו מתאחר יותר משתי דקות, ולפ"ז צאת-הכוכבים הוא אחר מהלך ג' רבעי מיל ועוד שתי דקות אחרי שקיעת החמה, אבל לתי' הב' מבואר שיכול להיות שמתאחר הרבה, ולפ"ז אין לנו שום זמן ברור מהגמ' הנ"ל.

(ב) בפסקי הסידור של הגרש"ז בעל שו"ע הרב זצוק"ל, סדר הכנסת שבת (הנדפס בהוספות לשו"ע הרב, או"ח חלק ב') מפורש יוצא שהשקיעה האמיתית אינה זאת הנראית לעינינו אלא דקות אחדות אח"כ.

(ג) כתב בספר "אור היום" (להגמ"ר ארי' לייב ב"ר ידידי' ליפמאן, ב"א של הגאון ר' ישראל סאלאנטר, וילנא תרס"א) (דף כה ע"ב אות מח). וז"ל:

ויש עוד להעיר לענ"ד בענין זה, שיתכן לפרש מה שאמר שם ר' יהודה שהתחלת בין-השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין, שני הדברים בעינן... וצריך שני דברים: משתשקע החמה וגם פני המזרח יהיו מאדימין, ולא אמר כל זמן שפני רקיע מאדימין לבד, אולי לפעמים מאיזו סיבה יזדמן שמתאדם פני רקיע גם ביום ע"י עננים, וכדומה, ולכן הזכיר דווקא אחר שתשקע החמה אז משעה שפני רקיע מאדימין, ואע"ג דלענין התחלת בין-השמשות אין לסמוך ע"ז כלל, אבל לענין סוף בין-השמשות שיתחיל זמן ג' רבעי מיל מאוחר והוה חומרא, יש להעיר בזה. עכ"ל.

ולפי דבריהם, שוב אין לנו זמן ברור, שהרי איננו יודעים מהיכן מתחילים ג' רבעי המיל.

ועוד יש לנו לבאר שאפי' אם נדע משך זמן בין-השמשות שאליו כיוונו חז"ל, על כרחנו נצטרך לומר דהיינו רק בבבל ובא"י, ובימי ניסן ותשרי,

שהם הימים הבינוניים, אבל לא בחדשים אחרים, וא"כ עדיין צריך לבאר מתי הזמן בחורף ובקיץ, ובמקומות אחרים בעולם, בהם מתאחר הנשף.

ידוע שזמן היראות ג' כוכבים בכל מקום, תלוי רק בחשכות הרקיע שאפשר לחשבה לפי מיקום השמש תחת האופק במעלות, ולא במספר מוגדר וקבוע של דקות אחרי שקיעת החמה. כל בר-דעת יודה שזו שיטה בלעדית ויחידה, שנוכל לחשב על פיה זמן ג' כוכבים לכל מקום בעולם, בלא פקפוק. הדרך הזאת של חישוב צאת הכוכבים (ועלות השחר) לפי חשבון המעלות, כבר נזכרת בדברי היש"ר מקאנדיא בספרו "גבורות ה'" (מדרגה ל"ב), ובספר "אורות חיים" (דף של"ג) מביא שזו דעת ר"א אבן עזרא, וכן דעת הגר"א (בביאורו לאר"ח סי' רס"א), וסידור הרב בפסקו הנ"ל.

בסידור הרב (הנ"ל) מבואר שאחרי 24 דקות משקיעת החמה בארץ ישראל בימים השווים (ניסן ותשרי) הוא זמן ג' כוכבים בינוניים, אם נחשב לפי מעלות נקבל החשבון 5.93 מעלות בערך, שהשמש משוקעת מתחת לאופק. בספר "זמנים כהלכה" (לר' יהודה לוי) מבאר במציאות לפי תצפיות שאפשר לראות ג' כוכבים כבר אחרי 21 דקות, דהיינו קצת יותר מ-5°. בספר "בין השמשות" (לגרי"מ טוקצ'נסקי) פ"ה מבואר שזמן ג' כוכבים בינוניים בירושלם הוא 22 דקות אחרי שקיעת החמה (וידוע שירושלם גבוהה 750-800 מטר מעל פני הים וזה משפיע בערך 5 דקות על איחור השקיעה, אבל אינו משפיע על מידת האור ברקיע, לגבי היראות הכוכבים. ואכמ"ל. וא"כ 22 דקות בירושלם הן בערך 27 דקות במישור). לפי חשבון זה נמצאת השמש בשעה זו (22 - ירושלם ; 27 - מישור) 6.5° בערך מתחת לאופק.

כל זאת בימות החול, אבל בשבת, מפני חומרת שבת החמירו מאד בזמן ג' כוכבים קטנים רצופים, לענין מוצ"ש, וכבר איכשר דרא, ורוב כלל ישראל מחמירים בזה עד לזמן בו השמש משוקעת 8.5 מעלות מתחת לאופק. בשעה

זו יצאו ג' כוכבים קטנים, למעלה מכל ספק, ועוד נותר זמן מה לתוספת שבת.

נשאר לנו רק לבאר מתי הזמן של ג' כוכבים קטנים לא רצופים, לענין זמן ק"ש של ערבית.

מנהג ארץ ישראל מבואר בס' "בין השמשות" (פ"ח עמ' ע') שהתפללו בירושלם ערבית 17-18 דקות אחרי השקיעה (שזה במישור, כגון בני ברק, 23 דקות, כנ"ל) ותמה מאד על כך, שהרי צריכים כוכבים קטנים, וכתב שם בזה"ל:

ומשער אני שהמנהג נמשך מהמנהג העתיק שהיה נהוג בארץ ישראל משנות דור, להתפלל ערבית מבעוד יום, כפי שהזכירו רבנו האי גאון, מובא ברא"ש, ועוד, וכן נוהגים אחינו הספרדים ע"פ גאוני רבני קדמאי שלהם להתפלל ערבית מבער"י, ורבני האשכנזים שמצאו את המנהג הרחיקו זמנו רק לג' רבעי מיל. (ברור שאם הוגדר שקריאת שמע שלהם היתה מ"בעוד יום", הרי שהללו אכן חזרו וקראו קריאת שמע בזמנה, אלא שברבות השנים נשכח דבר זה, שכל יחיד נהג בביתו, והכל סברו שזהו הזמן לקריאת שמע של ערבית במועדה).

ובנוגע לשאר ערי ארץ ישראל, כותב שם בזה"ל:

וברוב בתי המדרש האשכנזים בארץ ישראל מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה, זמן שכבר הופיעו ג' כוכבים בינונים אף בימי הנשף הארוך. אבל החפצים לצאת מידי כל ספק גם בחובת קריאת שמע, טוב שיקראו בזמן הכוכבים הקטנים.

הרב, בפסקיו שבסידורו (הנ"ל), כותב שצאת ג' כוכבים בינונים - שבארץ ישראל הוא 24 דקות אחרי השקיעה, בימים השונים (דהיינו 5.95° כנ"ל) -

במדינות אלו הוא 34 דקות אחרי השקיעה בימים השונים. ולפי"ז אפשר לחשב ש"מדינות אלו" שבלשון הגרש"ז הן במקום הנמצא בסביבות קו-הרוחב 53° , שהרי במקום הזה יוצא החשבון של 34 דקות אחרי השקיעה בימים השונים 5.95° , ואח"כ כותב (שם) שצריך להחמיר בקיץ לענין קריאת שמע של ערבית עד שעה שלימה אחרי השקיעה, ובמוצ"ש להוסיף אח"כ מעט להוסיף מחול על הקודש. ובקו הרוחב 53° חלה שעה אחרי השקיעה בקיץ כשהשמש 6.75° מתחת לאופק, ולפי"ז אפשר להביא ראייה שדעת הגרש"ז היא שצאת ג' כוכבים קטנים הוא לא יאוחר מ- 6.75° .

והנה בשו"ת "מלמד להועיל" לרה"ג ר' דוד צבי האפמאן זצ"ל (או"ח סי' ל) מביא שהחכם הרב ברוך כהן ז"ל שבדק שזמן צאת ג' כוכבים - מגודל שני (שהם כוכבים קטנים, כדלהלן) וכידוע חילקו התוכנים את הכוכבים לפי גדלם ממוספרים - הוא כשהשמש משוקעת 7° ועוד 5 חלקי 60 ממעלה (דהיינו 7.083°) - והזמן הזה היה נפוץ מאד באירופה, כמו שאביא להלן. גם הרב חיים בניש בספרו "הזמנים בהלכה" עמ' תקיט, מביא שמנהג מדינות רבות היה גם כן לפי חשבון זה. על כל פנים לא נמצא - עד כה - בספר כלשהו שזמן היראות שלשה כוכבים קטנים הוא לפני שיעור זה ($7^{\circ}5$).

הן אמת שיש רבים המאחרים את זמן היראות ג' כוכבים קטנים עד ליותר מ- 8° . ואפשר לומר, שהדבר תלוי במחלוקת מהם "הכוכבים הגדולים הנראים ביום" (אותם אין להביא בחשבון כאמור). יש מפרשים "הנראים ביום ודאי", דהיינו, לפני השקיעה, כמו נוגה, ולפי זה כוכבי-השבת הנראים רק אחרי שקיעת החמה, מגודל ראשון, הם הנקראים בינונים, והכוכבים הקטנים יותר, שהם מגודל שני, כבר נקראים קטנים. ויש האומרים שאין להתחשב כלל בכוכבים הנראים לפני השקיעה ו"כוכבים גדולים הנראים ביום", פירושו כוכבים מגודל ראשון, הנראים לאחר שקיעת החמה, ולפי זה רק כוכבים מגודל שני הם הבינונים, וכוכבים מגודל שלישי הם המה הכוכבים הקטנים.

בסידור הרב בפסקו הנ"ל, כותב על כוכבים בינונים:

"והם אינם נראים לעולם לפני השקיעה האמיתית, אבל הגדולים מהם בגופם או באורם נראים לפעמים לפני השקיעה האמיתית, כשהאוויר זך, והקטנים מהם בגופם או באורם אינם נראים עד לאחר זמן מה...".

וכן ראיתי שגם בספר חידושי הרז"ה, תלמיד בעל "נודע ביהודה" (במאמר בין השמשות, סי' ד), כתב, ש"כוכבים גדולים" הם הנראים לפני השקיעה (כגון נגה או צדק, מכוכבי הלכת) וכל הכוכבים הנראים מיד אחרי השקיעה הם מהכוכבים הבינונים.

לעומת זאת, הפוסקים הללו שנוקטים שזמן ג' כוכבים קטנים הוא 8° , כנראה סבורים שהכוכבים הנראים ראשונים אחרי השקיעה, הם עדיין כוכבים גדולים, וא"כ הכוכבים הקטנים הם שתי דרגות אח"כ, וכנ"ל, וכן משמע מלשון הגרי"מ טוקצינסקי, בספרו "בין השמשות" (פ"ב סי' ג' אות א'), וכן משמע מהספר "אור מאיר" (פ"ד סי' ג' אות ט').

ולכן אף על פי שלענין מוצ"ש קבלו ישראל קדושים עליהם את החומר להמתין עד לזמן 8.5° (בערך) לכוכבים קטנים, ועוד קצת (משום רצופים ותוספת שבת), דהיינו כוכבים קטנים ורצופים לכל הדעות, אבל לענין קריאת שמע לא קבלו עליהם את החומר הנ"ל (שזמן כוכבים קטנים הוא ב- 8°), שהרי סוף סוף גם החומר של ג' כוכבים קטנים אינה מדינא דגמרא, אלא משום סייג, כנ"ל. וכן ראיתי בלוחות שרבני העיר אנטוורפן הוציאו לאור, והם קבעו זמן מוצ"ש 8.5° , וצאת הכוכבים הוא 7.08° . גם בלונדון, עד שנת תשכ"ט נהגו זמן מוצ"ש 7.08° ועוד דקות אחדות לתוספת שבת. (עי' ב"דגול מרבבה" סי' רצג). וגם בשנת תשכ"ט כששינו את זמן הלוחות למוצ"ש ל- 8.5° , כתב הגר"ח פאדווא שליט"א בספרו "חשב האפוד" ומשם לקונטרס "אתא בוקר וגם לילה", בזה"ל:

ובישיבת הביד"צ התנינו שאיננו מטילים זאת כגזירה על הציבור, כלומר, שאם איזו עדה מעדתנו עם הרב שלהם תמצא לנכון להחזיק בזמן הנהוג מקדם, הרשות נתונה להם לעשות כך, אלא שאיננו מזכירים זאת בלוח.

מכאן שגם הרב פאדווא שליט"א נקט שאפשר בהחלט לסמוך על הקביעה, שזמן קריאת שמע של ערבית, הוא 7.08° .

היוצא לנו מכל הנ"ל, שבזמן 6° (24 דקות במישור שבארץ ישראל), שהם צאת כוכבים בינונים, בודאי א"א עדיין לקרוא קריאת שמע, שהרי נפסק בשו"ע דבעינן קטנים, אבל בזמן 7.08° , שהם ודאי בינונים, ולדעת פוסקים רבים נקראים גם קטנים, אפשר להתפלל ערבית ולקרות קריאת שמע, ומי שירצה להחמיר על עצמו יכול לקרוא קריאת שמע שנית גם אחר-כך. ודברתי עם הגאון ר' יחיאל א. זילבר שליט"א בעל ספרי "בירור הלכה" (ועוד ספרים) בן הגה"צ ר' בנימין זילבר שליט"א, ואמר לי (ביום י"ט בטבת התשנ"ו) גם כן שאפשר להדפיס (בלוח "דבר בעתו") זמן ערבית 7.08° (זמן קטנים א"), בתנאי שנציין מפורשות שאם קראו קריאת שמע לפני 8.10° (זמן קטנים ב"), יקראו בקריאת שמע שעל המיטה את כל ג' הפרשיות (אבל אם קראו לפני הזמן הנ"ל (7.08°), צריך לקרוא שנית לפני האכילה, ולכתחילה לפני חצות, את כל ג' הפרשיות).

באתי בדברי אלה, לפי שבבתי כנסיות רבים בארץ ישראל מתפללים ערבית הרבה לפני הזמן הנ"ל, וכמו שהבאתי למעלה מספר "בין השמשות" וברצוני, איפוא, להעיר שצריכים לחכות עכ"פ עד ל- 7.08° .

עוד אעיר הערה אחת: רבים טועים ונוהגים מנהג ירושלם גם בערי המישור, דהיינו, למשל אם מנהגם מאז, להתפלל ערבית ולאכול במוצאי תעניות בירושלם 18 דקות אחרי השקיעה, הרי הם נוהגים גם בב"ב להתפלל ערבית בזמן זה. וטעות גדולה בידם, שאין הנשף (הדמדומים) של ירושלם הגבוהה היושבת בין ההרים, והרים סביב לה, דומה לערי המישור, כי לעומד

על הר גבוה 750 מטר, נראית החמה 5 דקות באיחור ממה שהיא נראית לעומד במקום מישור, אבל אין הדבר משפיע כלל על צאת הכוכבים, שהוא תלוי, כאמור, במישור השמש תחת האופק. (ולך הווכח בלוח השנה ותראה שזמן השקיעה מאוחר בירושלם מבבני ברק, וזמן צאת הכוכבים מוקדם, מב"ב, ובודאי הסיבה היא כנ"ל), וא"כ שיעור ירושלם 18 דקות אחרי השקיעה, בבני ברק הוא 23 דקות אחרי השקיעה, אבל גם לזמן זה, כאמור, אין בסיס מוצדק, אלא בזמן הנ"ל של 7.08° מעלות (זמן קטנים א').

לדוגמה אפרט ערים אחדות בעולם, כמה הפרש בדקות יש בהן בין שקיעת החמה לזמן היראות ג' כוכבים (קטנים ובינוניים):

אנטוורפן	לונדון	ניו-יורק	בני-ברק	ירושלם (גובה 750)	רוחב מעלות	ניסן ותשרי - ימים בינוניים גודל כוכבים
(51.2)	(51.6)	(40.8)	(32.08)	(31.77)	<u>5.95</u>	בינוניים (מוצאי תענית)
33	33	27	24	20	<u>7.08</u>	קטנים א'
40	41	33	30	25	<u>8.10</u>	קטנים ב'
47	47	39	34	30	<u>8.50</u>	מוצ'ש - (קטנים רצופים)
49	50	41	36	32		אמצע קיץ
					<u>5.95</u>	גודל כוכבים
					<u>7.08</u>	בינוניים (מוצאי תענית)
					<u>8.10</u>	קטנים א'
					<u>8.50</u>	קטנים ב'
						מוצ'ש - (קטנים רצופים)
						אמצע חורף
					<u>5.95</u>	גודל כוכבים
					<u>7.08</u>	בינוניים (מוצאי תענית)
					<u>8.10</u>	קטנים א'
					<u>8.50</u>	קטנים ב'
						מוצ'ש - (קטנים רצופים)

להלן חוות-דעתו ההלכתית של הרב ישראל טננהויז שליט"א נ.י. - ב"ב.

בשלחן ערוך (סי' רלה סעיף א) זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה כוכבים קטנים, ואם הוא יום המעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו, ואם קראה קודם לכן חוזר וקורא אותה בלא ברכות.

הט"ז והמג"א בשם רבנו יונה, מבארים שמן הדין די בג' כוכבים בינונים (הנראים ברקיע לפני הכוכבים הקטנים), וכפי שנפסק בסימן תקס"ב לענין מוצאי תעניות, אלא כיון שאין הכל בקיאים בין בינונים לקטנים הצריכו להמתין לקרות קריאת שמע, שחיובה מדאורייתא דוקא בלילה, עד שייראו ג' כוכבים קטנים. באשר לזמן צאת השבת, פסק השר"ע (סי' רצג סעיף ב) שכיון שצריכים להוסיף מחול על הקודש, צריכים להמתין עד להופעת שלשה כוכבים קטנים רצופים, שהיא קצת אחרי הופעת שלשה כוכבים קטנים מפוזרים.

וכתב המג"א, נהגו עכשיו כרבנו תם שיוצאים (ידי חובה) בקריאת שמע שקראו בביהכ"נ אף על פי שהוא מבעוד יום קצת, אבל כל אדם יחמיר לעצמו ויקרא על מיטתו כל (שלש הפרשיות של) קריאת שמע ולפחות ב' פרשיות ויכוין לצאת בה, והותיקין נוהגין לקרות מיד בצאת הכוכבים. והמשנ"ב (ס"ק י"ב) כתב: והנה בזמננו נהגו רוב העולם לקרות קריאת שמע ולהתפלל אחרי צאת הכוכבים כדין, מיהו באיזה מקומות בבתי כנסיות יש עדיין המנהג הישן שמתפללים תכף אחרי מנחה אף שהוא מבעוד יום קצת, והמתפלל במקומות האלה יראה לחזור ולקרות קריאת שמע כשיגיע הזמן, ולפחות יראה לקרות כל הפרשיות על מיטתו כדין ויכוין לצאת בזה המצות-עשה על קריאת שמע. מעניין לצטט את דברי הרה"ק בעל התניא ז"ע בתשובותיו (סוף סי' ז') שכתב: מצינו כמה דברים שנחלקו בהם הפוסקים ראשונים או אחרונים, ובדורות שלפנינו נהגו אבות אבותינו כדעת המקילים.

ובדורות הללו רבו כמו רבו הנוהגים להחמיר, כמו חדש ותפילת ערבית בזמנה, וכהאי גוונא טובא.

המורם מכל האמור, שאותם המקדימים להתפלל תפילת ערבית לפני זמן צאת שלשה כוכבים קטנים, אינם מתפללים בזמן הראוי לקריאת שמע, ועליהם לחזור ולקרות קריאת שמע בלילה ולכוון בקריאתה לצאת ידי חובתם. הדבר מצוי ביותר במוצאי תעניות, בהם מקדימים רבים את תפילת ערבית לפני זמן היתר האכילה (שהוא כשיוצאים ג' כוכבים בינונים בלבד), ונמצאו קוראים את שמע בביהכ"נ הרבה לפני זמנה, שהוא בצאת ג' כוכבים קטנים, לפיכך עליהם להזהר לחזור ולקרות את שמע בלילה כדין.

מתי נראים שלשה כוכבים? - באשר לזמן המדוייק של יציאת ג' כוכבים אין בידינו דבר ברור, אך נתפשט המנהג בארץ ישראל לענין זמן מוצש"ק על-פי הרב טוקצינסקי זצ"ל שקבע בספרו "בין השמשות" שיעור-זמן להיראות הכוכבים, המתאים באופן כללי למיקום השמש מתחת לאופק בשיעור שיבואר להלן.

כללא דמילתא, ככל שהשמש שוקעת יותר מתחת לאופק, כך מחשיך הרקיע ונראים בו יותר כוכבים.

זמן שקיעת החמה הוא כשרואים שהשמש שקעה כולה מתחת לאופק. למעשה, באותה שעה, כבר שקע מרכז השמש כ- 0.833° מתחת לאופק (בהתחשב עם חצי קוטר השמש וכן עם שבירת קרני האור המכונה רפרקציה ואכמ"ל). זמן הראות שקיעת החמה בירושלם היושבת בגובה כ- 800 מטר מעל פני הים והשמש עדיין נראית בה בשעה מאוחרת יותר, הוא כשמרכז השמש שקע כ- 1.817° מתחת לאופק.

זמן הראות ג' כוכבים בינונים (לפי ספר "בין השמשות"), שהוא זמן מוצאי תעניות, הוא כשמרכז השמש שקע כ- 6.5° מתחת לאופק. זמן צאת ג'

כוכבים קטנים רצופים שהוא זמן צאת השבת, הוא כשמרכז השמש שקע כ- 8.5° מתחת לאופק, וזמן קריאת שמע של ערבית הוא מוקדם מעט, אך סמוך לזמן זה.

אורך הזמנים הללו משתנה לפי תקופות השנה ולפי מרחק המקום מקו המשווה. בטבלה שלפנינו ניתן לראות את הפרשי-הזמן שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים [המתחלק, בעצם, לשלשה "צאת הכוכבים": ג' כוכבים בינוניים (6.5°), ג' כוכבים קטנים מפוזרים (8°), וג' כוכבים רצופים (8.5°)] בתקופות שונות בשנה ובמקומות שונים. החישובים לירושלם הינם בהתאם לאיחור היראות שקיעת החמה בה, עקב מיקומה בגובה כ- 800 מטר מעל פני הים. החישובים ללונדון הם לפי קו-רוחב 51.6° .

אורך-הזמן (בדקות) משקיעת החמה עד צאת הכוכבים

לונדון			תל-אביב			ירושלם			
יקטנים רצופים	יקטנים מפוזרים	בינוניים	יקטנים רצופים	יקטנים מפוזרים	בינוניים	יקטנים רצופים	יקטנים מפוזרים	בינוניים	
75.27	69.50	53.16	42.48	39.62	31.13	37.00	34.15	25.70	תמוז
58.86	55.23	44.18	39.90	37.34	29.64	34.56	32.01	24.33	טבת
49.70	46.42	36.64	36.26	33.88	26.77	31.50	29.14	22.06	ניסן ותשרי

* על-פי הדעה שזמן הראות ג' כוכבים קטנים מפוזרים הוא כשהשמש שקעה 8° מתחת לאופק, אך להלן יבואר שדעת הגר"מ טוקצינסקי זצ"ל לאחר עוד יותר את תחילת זמן קריאת שמע של ערבית, כי לדעתו ישנם ימים בהם צריכים להמתין בירושלם יותר מ- 35 דקות אחרי השקיעה.

לאמיתו של דבר כבר תמה הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי זצ"ל בספרו "בין השמשות" (עמ' ע-עא) על המנהג בירושלם להקדים את תפילת ערבית לפני זמן קריאת שמע, שהוא בצאת ג' כוכבים קטנים, וכך הם דבריו: ומעתה עלינו להבין מקור וטעם למנהג הנהוג פעה"ק בבתי מדרש רבים של אשכנזים

להתפלל ערבית 17-18 דק' אחרי השקיעה... ומשער אני שהמנהג נמשך מהמנהג העתיק שהיה נהוג בארץ ישראל משנות דור להתפלל ערבית מבעוד יום כפי שהזכירו רבנו האי גאון, מובא ברא"ש ועוד... אבל מצות עשה של קריאת שמע אינם יוצאים בזה, כמפורש בירושלמי ובפוסקים שאם קרא בין השמשות - לא יצא וחוזר וקורא. וראיתי לחו"ז מו"ר הגאון הרב ר' שמואל סלנט זצ"ל שהיה נוהג לקרוא (קודם) [על] המטה ג' פרשיות של קריאת שמע, ובוודאי היה מכוון אז לצאת ידי חובתו בזה... וברוב בהמ"ד האשכנזים בארץ ישראל מתפללים ערבית חצי שעה אחרי השקיעה זמן ש[בו] כבר הופיעו ג' כוכבים בינונים אף בימי הנשף הארוך. אבל החפצים לצאת מידי כל ספק גם בחובת קריאת שמע, טוב שיקראו בזמן הכוכבים הקטנים... טוב שיקבעו זמן התפילה 35 דק' אחרי השקיעה, שאז הופיעו גם ג' כוכבים קטנים ברוב ימי השנה, כדי לצאת ידי חובת קריאת שמע בזמנה עם תפילת ערבית. עכ"ל. זמן זה אמור, כמובן, לענין עיה"ק ירושלים, ואילו בתל-אביב יש לאחר את הזמן בכחמש דקות נוספות, על-פי הטבלה דלעיל.

הערה: למעשה, אין לסמוך על חישוב זמן צאת הכוכבים על-פי הוספת מספר הדקות הנקוב בטבלה דלעיל לזמן שקיעת-החמה שבלוחות, מסיבות אחדות:

א. המספרים הנקובים מעלה מתייחסים למקומות מסויימים בלבד, ואך ורק לתאריכים 21 ביוני, 21 בדצמבר, 21 במרץ ו- 23 בספטמבר. ב. בלוחות מסויימים נשתבשו זמני שקיעת החמה לירושלים (לחומרא) והוקדמו בתקופות מסויימות בשנה, בשתיים או בשלש דקות, לפיכך, המחשב על-פי הלוחות הנ"ל עלול להכשל בהקדמת זמן צאת הכוכבים שלא כדין. ג. גם בלוחות המדוייקים עוגל זמן שקיעת החמה לחומרא לדקה הקודמת, לפיכך, ישנם ימים בהם יש צורך להוסיף לזמן שקיעת החמה עד קרוב לדקה שלמה כדי לחשב ממנו את זמן צאת הכוכבים. ד. כשהחישוב נוגע לענין דאורייתא, כגון לענין תינוק הנולד בליל ש"ק סמוך לזמן צאת ג' כוכבים בינונים ויש להסתפק אם אכן הגיע הזמן, אין לסמוך למעשה על החישובים הנ"ל, אלא יש לעשות שאלת חכם איך לקבוע את זמן צאת ג' כוכבים בינונים, וכן עד כמה ניתן לסמוך על שעת הלידה המדוייקת כדי למול בשבת.

ה. כמו-כן יש לציין שיש מקומות בהם נהגו להקדים יותר את זמן צאת הכוכבים, בין לענין קריאת שמע של ערבית ובין לענין מוצש"ק, וכל החישובים האמורים הינם לדעת הגרי"מ טוקצינסקי זצ"ל, וכפי המנהג המקובל בארץ ישראל.

*נסיים בהבאת חוות דעתו של האחד והמיוחד שבחבורת מגיהי הלוח
"דבר בעתו", ומומחיותו קובעת ברכה לעצמה, הרב מאיר מנחם פערל,
לונדון - ב"ב.*

בטור או"ח (סי' רלה) מובאים זמנים אחדים לתחילת זמן קריאת שמע של ערבית:

א. ההלכה שנפסקה בראשונים (וברוב הפוסקים להלכה) שזמנה מצאת הכוכבים (כמובא במשנה קמא דברכות ומשנה קמא דפרק תפילת השחר).

ב. דעת ר"ת, שיוצאים ידי חובת קריאת שמע מפלג המנחה לר' יהודה, ואף לכתחילה מותר לנהוג כר' יהודה.

ג. לר"י מבעלי התוס', נראית הסיבה שהעולם מקדימים, שסוברים כתנאים בברכות (ב:) שזמן קריאת שמע הוא סמוך לצאת הכוכבים. וכותב הטור שאף-על-פי-כן לא יקדימו ביותר רק יקראו סמוך לצאת הכוכבים ממש.

הגרי"מ ט (בספרו "בין השמשות") נוקט שזמן קריאת שמע הוא בצאת הכוכבים, ומעיר (בעמ' ע"א) כי רצוי שיקבעו זמן תפילת ערבית בירושלם 35 דקות אחר השקיעה הנראית, כי בירושלם השקיעה מאחרת, לפי שהיא נמצאת בהר, ובמקומות הנמצאים באופק ירושלם שאינם על הר, החשבון הוא לדעתו 39 דקות אחר השקיעה, כי השקיעה בירושלם העיר מתאחרת ב-4 דקות משאר מקומות באותו אופק שאינם נמצאים על ההר.

הטעם לזמן הזה הוא, כי ברוב השנה ב- 35 דקות אחר שקיעת ההר, רואים כוכבים קטנים בירושלם, ועל-פי הטבלאות שמביא הגרי"מ טוקצינסקי, כן הוא ברוב השנה, פרט לזמן בין 23 באפריל - 22 באוגוסט (למספרם). הגרי"מ ט משער שהסיבה להקדמת תפילת ערבית בארץ ישראל, היא הנהגת הספרדים שהתפללו מבעוד יום, כמנהג קהילות רבות מימים קדמונים להתפלל מוקדם, וזאת על-פי דעת ר"ת שהזכרתי למעלה, ובמשך הזמן התחילו לאחר זמן ערבית, אבל לא איחרו די הצורך. עכת"ד.

ומסתבר שכשהתפללו פה בזמן הקדום מבעוד יום, קראו קריאת שמע לצאת ידי חובה בהגיע הזמן, וגם יש לומר שסמכו על קריאת שמע שעל המיטה כפי שיש דעות בפוסקים, שקראו בכוונה לצאת ידי חובה שמעכבת, לדעת שמצוות צריכות כוונה (עי' או"ח סי' סא) וקראו ג' פרשיות בכוונה, שי"א שלכתחילה צריך לכוון בכל שלש פרשיות קריאת שמע, ולכו"ע כוונת פסוק ראשון מעכבת (כנפסק באו"ח סוף סי' ס', במ"ב שם ובסי' סג במ"ב ס"ק יב), ולפני חצות! (שם סי' רלה), כי בזמנים ההמה עלו על יצועם בשעה מוקדמת.

אבל היום שיש רבים-רבים שאינם עולים על יצועם לפני חצות, כגון בליל ש"ק ומועדים ובמוצאייהם, ובפרט בליל פסח ובליל שבועות (עי' ליקוטי מהרי"ח בתחילת סדר חג השבועות), ובחתונות, וכדומה, ולפעמים אף אחר עלות השחר! אין לסמוך על קריאת שמע שעל המיטה.

ואולי אפשר לומר שסומכים על דעת ר"י שזמן קריאת שמע הוא סמוך (ונראה....) לצאת הכוכבים, אבל, כאמור, כבר כתב הטור שאפי' לדעה זו יש לסמכה ממש לזמן צאת הכוכבים ולא להקדים יותר מדאי, ומהיות טוב יש לקבוע הזמן בצאת הכוכבים, כדעת רוב הפוסקים.

וכדי לקבוע זמן ערבית, נראה לי הקטן לומר שיש לקבוע זמן קרוב (ואפילו קרוב מאוד!) לזמן מוצ"ש הנהוג, וכמובן לפי חשבון זמן מוצש"ק של היום שהוא נמצא בו, אם היום ההוא היה חל בש"ק.

סמך לקביעה זו, יש מתשובות חת"ס (או"ח סי' פ'), בהן כותב החת"ס זצ"ל שזמן צאת ג' כוכבים בינונים במטאערסדארף (שנקראת היום מאטרסבארג) ביום כ"ח בסיון ה'תקס"ג, היה חמש דקות "לפני גמר קשקוש ניין אוהר", ובפשטות - אלו 8 שעות 55 דקות אחר חצות אותו יום, וזהו כשירדה החמה 7.6° תחת האופק, ואולי "גמר קשקוש" הוא קצת אחר-כך. והזמן הזה הוא, כאמור, זמן יציאת ג' כוכבים בינונים, אבל לגבי קריאת שמע - הא בעינן קטנים ולא בינונים (שו"ע או"ח ר"ס רל"ה), וא"כ בודאי ובודאי שהזמן הוא לכל הפחות 8 מעלות בקירוב.

הן אמת שגם הגרימ"ט עצמו כתב שיש לקבוע הזמן כזמן מוצ"ש, אלא שהוא קבע הזמן לפי רוב השנה, אבל יותר מסתבר לומר שאם קובעים זמן קבוע צריכים לקבוע לפי היום הארוך, שאז זמן מוצ"ש לדעתו הוא 40 דקות אחר השקיעה בירושלם, שבמקום שאין הר באותו אופק, הזמן הוא 44 דקות אחר השקיעה. ועדיין אנו צריכים למודעי שהזמן הזה הוא רק באופק ירושלם, אבל ככל שמצפינים יותר, הזמן מתאחר יותר.

כל זה אמור, כמובן למי שברשותו מורה-שעות מדוייק, אבל אם אין ברשותו מורה-שעות מדוייק, עדיין לנהוג לחומרא עד שיצא הספק מלבנו, וכדאי הדבר להחמיר בקריאת שמע שהיא מצות-עשה דאורייתא, וקרוב הדבר מאד בפה ובלב לעשותו, כעני כעשיר.

נחתום ב"הערה נחוצה" המופיעה תדירות בלוח "דבר בעתו" במוצאי צום-גדליה (תענית-הציבור הראשונה לפי סדר השנה) מדי שנה:

הערה נמרצת: זמן ק"ש של ערבית הוא קצת אחר צאת הכוכבים הבינוניים, כי זמנה הוא בצאת הכוכבים הקטנים. רבים מקדימים תפילת ערבית לפני זמן צאת הכוכבים הרשום מעלה, ותואנה בניהם שבלוחות רשום זמן כ"זמן היתר אכילה", ומניחים שכוונת הרושמים היא שזמן תפילת ערבית הוא עוד לפני זמן זה של היתר אכילה, כך שמיד בתום התפילה, ימצאו לפנייהם שלחן ערוך ותתענג בדשן נפשם. למעשה אין בכך עבירה, שהרי בעת-הצורך מותר אפילו להתפלל ערבית מבעוד-יום, אך יש לשים לב לשני דברים: (1) שתפילת המנחה תהיה לפני פלג-המנחה. שכן א"א לתפוס החבל בשני ראשים; להתפלל מנחה אחר פלג-המנחה וערבית לפני צאת הכוכבים. (2) שאף-על-פי שיוצאים ידי-חובת תפילה, ידי-חובת קריאת שמע בזמנה אין יוצאים. ומי זה היכול ליטול עליו אחריות כל הציבור כולו, להזכיר ליגיעי-הכח ששינה אונסתם (אחר ארוחה בתום צום) לקרוא ג' פרשיות קריאת שמע כהלכתן בלילה בבתייהם? - הרעב עד מאד ואינו יכול להתפלל בישוב הדעת, מוטב לו שיטעם תחילה ותתישב עליו דעתו, ואח"כ יתפלל בניחותא ובכוונה ראויה.

בס"ד איכשר דרא, ובני-תורה חסידים ואנשי-מעשה רבים מארגנים "מנין שני" לתפילת ערבית בזמנה. "המנין הראשון" שבבית-הכנסת שמתחיל להתפלל "בין השמשות" מסיים את תפילתו בהגיע זמן "שלושה כוכבים בינוניים", כך שלבני המנין השני עוד נותרו דקות אחדות (עד להופעת ג' כוכבים קטנים) לטעום משהו ולשתות קמעה בטרם יתחילו להתפלל ערבית בזמנה בגוף רגוע ובכוונה ראויה.

לסיום, ידוגש שוב, שאין מגמת מאמר זה לשנות סדרי בראשית בקרב עדות מסויימות שמורשתן העתיקה מכתובה להן את זמן תפילת ערבית בבית-הכנסת. מטרתו היא לפקוח עינים ולהאיר את הדעת בדבר מושגי

הזמנים השונים (שקיעת החמה, בין השמשות, יציאת שלשה כוכבים בינונים, יציאת שלשה כוכבים קטנים רגילים/מפוזרים, יציאת שלשה כוכבים קטנים רצופים) שניטשטשו בציבור הרחב, ולשים דגש על הצורך בקריאת שמע נוספת לאחר התפילה, אם עוד לפני ארוחת הערב, אם (לפחות) לפני השינה.